bilimname VIII, 2005/2, 145-163

DİN SOSYOLOJİSİNE GİRİŞ

Max WEBER*

Çev. Mustafa Arslan
(Dr.), İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
muarslan@inonu.edu.tr

I. DİNLERİN ZUHURU

1.Dinsel ve Büyüsel Eylemin Özgün Bu Dünyacı Yönelimi

Böyle bir çalışmanın hemen başında "din"i tanımlamak, mahiyeti hakkında söz söylemek mümkün değildir. Şayet bir şekilde yapılacaksa, tanımlamaya çalışmanın ancak sonunda girişilebilir. Dinin özü bizim temel konumuz değildir, biz onunla sadece sosyal davranışın özel bir tipinin koşullarını ve sonuçlarını incelemek için ilgilendik.

Dinsel davranışın dışsal gidişatı o kadar çeşitlidir ki, anlaşılması ancak ilgili bireylerin öznel deneyim, düşünce ve amaçlarına sahip bir bakış açısından, yani dinsel davranışın "anlam"ına (*sinn*) sahip bakış açısından hareketle mümkün olabilir.

Dinsel ve büyüsel faktörlerce güdülenen davranışın en temel biçimleri *bu* dünyaya yöneliktir. "*Size iyilik sağlaması … sonsuza dek size vereceği bu topraklarda uzun yıllar yaşamanız için*" (*Yasanın Tekrarı Kitabı*, 4: 40) ifadesi, din ve büyü tarafından yapılması istenilen eylemlerin yapılma nedenini açıklamaktadır. Şehirliler arasında yaygın olmayan insan kurban etmeler bile, Fenike sahil şehirlerinde, öte dünyaya ilişkin hemen hiçbir beklenti olmaksızın gerçekleştirilmiştir. Dahası, dinsel ve büyüsel olarak güdülenen davranış tarzı, özellikle ilk tezahürlerinde, görece rasyonel bir davranış tarzıdır. Bir yöntem-sonuç şemasına göre, zorunlu olarak yapılan bir eylem olmasa da tecrübenin kurallarını izler. Sürtünme, tahta parçalarından kıvılcımlar çıkarır, aynı şekilde bir büyücünün göz boyacı hareketleri gökten yağmur yağacak hissi verir. Ağaç parçalarının dönmesi sonucu oluşan kıvılcımlar, yağmur yağdırıcının manipülasyonları sonucunda hissedilen yağmurla aynı derecede "büyüsel" bir etkiye sahiptir. Bu sebeple, özellikle dinsel ve büyüsel eylemlerin sonuçlarının çoğunlukla ekonomik olmasından bu yana, dinsel ve büyüsel davranış ya da düşünceyi gündelik hayatın amaçsal hareket alanından ayıramayız.

Ancak biz, doğa hakkında modern bakış açımızdan hareketle yargıda

* Bu yazı, yazarın *The Sociology of Religion* (Trans. E. Fischoff, Social Science Paperbacks, London 1965) adlı eserinin 1-25. sayfalarının çevirisidir.

bulunmamız sebebiyle, bir davranıştaki "yanlışlanan"lardan "doğru" olan nedenselliğe ait nitelikleri nesnel olarak ayırt edebilir ve sonra da nedenselliğe ait yanlışlanan nitelikleri irrasyonel olarak ve yine buna kıyasla benzer hareketleri büyü olarak kurgulayabiliriz. Büyüsel eylemi gerçekleştiren kişi tarafından oldukça farklı bir ayrım yapılacaktır. Bilakis o, sorun dahilindeki olgunun daha büyük ya da daha düşük normalliği arasında ayrım yapacaktır. Örneğin her taş bir fetiş, büyüsel bir güç kaynağı olarak hizmet görmeyebilir. Yine her şahısta ilkel tecrübeye göre, meteoroloji, şifa dağıtma ve telepatide belli sonuçlar elde etmek için ön koşul olarak görülen vecdî durumlara sahip olma kapasitesi olmayabilir. Esasen, yaygın olmasa da bu olağan üstü güçler "*mana*", "*orenda*" ve İran'da "*maga*" (bu terim bizim "magic/büyü" teriminden alınmıştır) gibi özel terimler aracılığıyla dizayn edilmiştir. Bundan böyle bu tip olağan üstü güçler için "karizma" terimini kullanacağız.

Karizmanın iki tipi olabilir. Bu adlandırmaya tıpatıp uygun olan şekliyle karizma, bir tanrı vergisi meziyetiyle kişi ya da nesnede doğuştan var olan bir bağıştır. Karizmanın bu esas şekli herhangi bir vasıtayla sonradan kazanılamaz. Fakat öteki tip karizma, bazı doğa üstü vasıtalar aracılığıyla bir nesne ya da kişide suni olarak üretilebilir. Dahası karizmatik güçlerin, ancak içlerinde bir özün zaten mevcut olduğu fakat vecd ve diğer perhiz yöntemleriyle uyandırılmadıkça içlerinde hareketsiz kalacağı insanlar ve nesnelerde geliştirilebileceği farz edilebilir. Bu sebeple, dinsel evrimin erken döneminde bile dinsel lütuf doktrinin, *gratia infusa* yani mutlak lütuftan, iyi ameller vasıtasıyla kurtuluşa ermeye ilişkin en sıkı inanışa kadar *in nuce* bütün formları halen mevcuttur. Günümüzde "pre-animist" olarak adlandırılan, ilk dönem dinsel fenomene ilişkin güçlü natüralist yönelim hala halk dininin bir özelliğidir. Bu güne kadar tanrıya "tapınma"yı azizlerin ikonlarına gösterilen "perestij"den ayırt etme ve ikonları sırf "perestij" araçları olarak tanımlama gibi kilise konsüllerinin hiçbir kararı, bir güney Avrupa köylüsünün, elde etmeyi arzuladığı bir lütfa mazhar olamamasından sorumlu tuttuğu bir azizin statüsüne hakaret etmesine engel olmaya muvaffak olamamıştır.

2. Manevi Varlıklara, Şeytani Güçlere ve Ruha İnanç

Ancak basit olarak gözüken soyutlama süreci, daha önce incelediğimiz dinsel davranışa ilişkin en ilkel örneklerde genel olarak uygulanmıştı. Belli varlıkların "geride" gizlendiği ve doğal nesneler, sanat eserleri, hayvan ya da insanlara karizmatik olarak bahşedilen aktiviteden sorumlu oldukları belli şekilde önceden yer etmiş bir görüştü. Bu manevi varlıklara inançtır. Başlangıçta manevi varlık ne ruh, ne şeytan ne de tanrıdır fakat belirsiz, maddi ama görünmeyen, kişiselleşmeyen lakin bir şekilde istenilerek bahşolunan bir şeydir. Somut bir nesneye girmek suretiyle manevi varlık, bir başkasına özel gücünden verir. Manevi varlık, bir başkasını

etkisiz bırakarak ve büyücünün karizmasını etkisizleştirerek konumundan ya da bedenden ayrılabilir. Diğer örneklerinde manevi varlık, hiçlik içinde azalabilir veya başka bir şahıs ya da nesnenin içine girebilir.

Manevi varlıklara inancın ortaya çıkması için özel ekonomik durumların önşart olduğu savı pek kanıtlanabilir görünmüyor. Fakat, bütün bir soyutlama gibi manevi varlıklara inanç da, ancak belli nitelikleri olanlarda doğuştan bulunan karizmatik büyüsel güçlere sahip kişilerin var olduğu toplumlarda çok ileridir. Profesyonel ruh çağırma gibi en eski "yetenekler" için temel teşkil eden de aslında bu durumdur. Normal insanın tersine büyücü, karizmanın kendisine sürekli olarak bahşedildiği bir kimsedir. Dahası onunla yeniden doğmuştur ya da en azından, karizmayı yani vecdi açık biçimde gösteren ya da ona aracı olan belirgin öznel durumu oluşturmasının sonucunda eşsiz bir şey kazanmıştır. Normal insan için bu psikolojik durum ancak nadir olan eylemlerde mümkündür. Büyücülüğün sırf rasyonel olan pratiğinin tersine, vecd toplumsal bir formda, cemaatsel dini kurumun en eski, ilkel biçimi olan orji[1]de ortaya çıkar. Fakat bu orji, nadir olur, halbuki büyücünün girişimi ise süreklidir ve şahsî işi için zorunludur.

Hayatın süregelen talepleri sebebiyle, insanoğlu vecdi ancak, kendinden geçme durumu olarak nadiren yaşayabilir. Vecde ermek için kişi içki, tütün ya da benzeri uyuşturucular ve özellikle müzik gibi orjiastik amaçlara temelde hizmet edecek şeylerin tamamını kullanır. Ekonomik çıkarlara göre manevi varlılıkların rasyonel manipülasyonuna ek olarak, içerisinde vecdin kullanıldığı bu tarz, büyücü sanatına dair diğer önemli ilgiyi oluşturmaktadır. Bu sanat pek tabii olarak gizli bir bilim dahilinde hemen her yerde gelişmişti. Orji koşullarına sahip büyücünün tecrübesinin temelinde ve onun profesyonel pratiğinin etkisi altındaki bütün bir olasılık dahilinde; doğal nesnelerin içinde, arkasında ve yakınında mevcut ayrı bir varlık olarak "ruh" kavramı gelişmiştir. Öyle ki insan bedeni bile rüya, baygınlık, vecd ya da ölüm anlarında ondan ayrılır. Bu, ruhsal varlık ve arkasında gizlenip onunla bir şekilde ilişki kurduğu nesne arasındaki muhtemel ilişki çeşitliliğinin yaygın biçimde işlediği bir alan değildir. Bu manevi varlıklar ya da ruhlar, somut bir nesne ya da sürecin içinde ya da yanında az çok sürekli ve yaygın biçimde ikamet edebilirler. Fakat öte yandan onlar bir şekilde olgu, nesne ve kategorilerin tiplerine de "sahiptirler". Sahip oldukları davranış ve etki onları kesin olarak belirleyecektir. Bu ve buna benzer görüşler animisttir. Manevi varlıklar nesne, bitki, hayvan ya da insanların içerisine kendilerini geçici bir şekilde dahil edebilirler; bu ancak tedricen tamamlanabilecek daha sonraki bir soyutlama evresidir.

Soyutlamanın sürekli sürdürülemediği en yüksek evresinde manevi varlıklar, kendi kurallarını izlemekte olan görünmeyen özler olarak düşünülebilirler ve sadece

1 Orji: Vahşi, kontrolsüz biçimde yapılan, özellikle cinsel aktiviteleri de içeren ezoterik kutsal dinsel tören, komünal eylemin ilkel formu (çev.).

somut nesnelerce "sembolize edilirler". Natüralizmin bu uç noktaları ile soyutlama arasında bir çok geçişler ve bileşimler mevcuttur. Fakat, soyutlamanın daha basit biçimlerinin ilk evresinde bile, nasıl ki bir kişi etrafında dünyanın gidişatına tesir edebilirse insanların kaderine müdahale edebilecek "duyu ötesi" güçler görüşü prensipte mevcuttur.

Bu erken evrelerde tanrı ve şeytanlar sadece şahsi ya da sürekli değildirler ve gerçekte kendilerine ait bir isme bile sahip değildirler. Bir tanrı, özel bir olayın gidişatını kontrol eden bir güç olarak düşünülebilir. Sorunlu bir olay tekerrür edene kadar hiç kimse ikinci bir fikre yönelmez. Öte yandan bir tanrı, büyük bir kahramanın ölümünden sonra ortaya çıkan güç de olabilir. Kişileştirme ya da onun zıddı durumlar daha sonraki bir gelişme olabilir. O zaman biz, sadece kontrolleri altındaki sürecin ismiyle anılan, kendine ait herhangi bir isme sahip olmayan tanrılara da şahit oluruz. Sonraki bir dönemde bu unvan artık daha fazla bir anlam ifade etmeyince, bu sürece ait unvanın bağlamı tanrı için uygun bir isim karakterine bürünebilir. Buna mukabil, güçlü kabile reislerinin ya da peygamberlerin uygun isimleri ilahi güçlerin unvanları olmuştur. Bu, ilahi unvanları, tanrılaşmış kahramanların kişisel isimlerine dönüştürmeyi haklı gösteren mitin tersine orada uygulanan bir prosedürdür. Belli bir ilah kavramının var olmaya devam etmesi ve bu sebeple de daima büyüsel ve sembolik araçlarla kendisine yaklaşılıp yaklaşılmaması bir çok farklı koşula bağlıdır. Bunlardan en önemlisi bir büyücünün müşteri kitlesinin ya da seküler bir kabile reisinin özel halefinin, kendi kişisel tecrübeleri temelinde söz konusu tanrıyı kabul edip etmeyecekleri veya hangi tarzda bunu yapacaklarıdır..

Burada ancak şunu belirtebiliriz ki, bu sürecin sonucunda bir taraftan "ruh" düşüncesi, öte taraftan da "tanrılar", "şeytanlar" ve "doğa üstü" güçlere ilişkin düşünceler ortaya çıkmaktadır. Bu varlıkların insanlarla olan ilişkilerinin düzeni, dinsel davranışın alanını oluşturmaktadır. Başlangıçta, ruh ne kişisel ne de kişiselya da insan olmayan bir varlıktır. Çoğunlukla o, ölümden sonra yok olan şeylerle örneğin, nefes almayla, kalp atışıyla ve yutma ile natüralist bir tarzda özdeşleştirilir. Daha da önemlisi ruh, çoğunlukla heterojen bir varlık olarak görülür. Bu sebeple, rüya süresince insanı terk eden ruh, vecd –yani, kalbi ağzına gelmişken ve soluk alamaz halde iken insanı terk eden ruhtan ve insanın gölgesinde ikamet eden ruhtan ayırt edilir. Ancak yine de farklı olan, ölümden sonra cesette var olmaya devam eden ya da bazı şeyler kendisini terk edene kadar onun yakınında kalan ve kişinin daha önce ikamet ettiği yere etki etmeye devam eden ruhtur. Ki bu etkiyi ruh, varislerinin, hayatında kendisine ait olan şeylerden hoşnut olmalarına göre onları gıpta ve öfke ile izleyerek yapmaktadır. Başka bir sabit ruh da, tehditkar ve nasihat edici biçimde rüya ve hayallerde torunlarına gözükendir ya da yerine göre bir lütuf, bereket bahşetmek ya da beddua için bazı hayvan ya da insan – özellikle yeni doğan bir bebek- içerisine girendir. "Beden" karşısında bağımsız bir varlık

olarak hareket eden "ruh" kavramı hiçbir şekilde evrensel bir kabule sahip değildir, hatta kurtuluş dinlerinde bile. Aslında Budizm gibi bu dinlerden bir kısmı bu görüşü özellikle reddeder.

3. Natüralizm ve Sembolizm

Bu temel gelişimde asıl belirleyici olan şey, bu doğa üstü güçlerin, şahsilik, gayrı şahsilik ya da şahsiyet üstünlükleri değil, ancak bu yeni tecrübelerin hayatta şu an oynadıkları roldür. Önceden, ancak aktüel olarak var olan ya da vuku bulan nesne ya da olayların hayatta bir rolü olurdu; şimdi ise, içinde ancak bazı şeyleri ifade ettikleri farklı bir düzende belli tecrübeler, hayatta ayrıca bir rol oynamaktadırlar. Büyü, güçlerin doğrudan manipülasyonu ile sembolik bir aktivite içerisinde karakter değişikliğine uğratılmıştır.

Ölünün ruhunun zararsız kılınması gerektiğine dair görüş, doğrudan ve fiziksel cesedin hayvanımsı korkunun (hayvanlarda bile görülen bir korku) dışında gelişti. Ki bu korku çoğunlukla cesedin gömülü haldeki pozisyonlarını ve gömme prosedürünü belirlemiştir, örneğin çömelme, dikey pozisyonlar, yakma vb. Ruh düşüncesinin gelişmesinden sonra, zararsız bir varlık haline sokulmaya ve sahip olunan servetin yaşayanlardan kıskanılmasına meydan vermemek için bedeni yok etmek ya da mezara koymak zorunda kalınmıştır. Ya da şayet geride kalanlar esenlik içinde yaşayacaksa, bedenin iyi dilekleri başka şekillerde korunmak zorunda kalınacaktır. Ölüden kurtulmaya ilişkin çeşitli büyüsel pratikler içinde en kalıcı ekonomik sonuçlara sahip anlayış, cesedin mezara, sahip olduğu kişisel eşyalarıyla gömülmesinin gerektiği anlayışı olmuştur. Bu anlayış tedricen zayıflayarak, ölünün eşyalarına en azından ölümünden sonraki kısa bir süre için dahi olsa dokunulmamasının gerektiği şeklindeki isteğe ve de geride kalanlarda ölüye yönelik kıskançlık hisleri uyanmasın diye, sahip oldukları mallardan faydalanmamalarının gerektiği şeklindeki talebe doğru eğilim gösterdi. Hem ekonomik hem de siyasal alanlarda eşit oranda rasyonel olmayan sonuçlara sahip olan Çin'deki cenaze defin hükümleri bu anlayışı halen bütünüyle muhafaza etmektedir. Mülkiyetin bir parçası olan kullanım hakkından kaçınmanın zorunlu olması sebebiyle, sabah vakti süresinde geçerli yasaklardan birisi, bir hayırda bulunmakla ya da miras sahibi olmakla alakalıdır.

Büyüsel sanata verilen önemin farklı sonuçları ruhlar, şeytani varlıklar ve tanrılar aleminin gelişiminden sonra tezahür etti. Bu varlıklar herhangi bir somut anlamda kavranamaz ve algılanamazlar fakat normalde ancak semboller ve anlamlar aracılığıyla ulaşılabilen ve nihai olarak belli belirsiz ve gerçek dışı olarak sunulan aşkın bir varlık tipi zuhur eder. Gerçek nesne ve olayların arkasında özel nitelikte ruhsal başka şeylerin olduğu, sadece işaretler ve semboller gerçek kabul edildiği için, çaba somut şeylere değil ancak, kendilerini somut şeyler aracılığıyla

açıklayan manevi güçlere yönelik olmalıdır. Bu, manevi bir varlığı ya da ruhu muhatap alan eylemler aracılığı ile ve bu sebeple de örneğin semboller gibi bazı şeyleri "anlamlandıran" enstrümanlar vasıtasıyla gerçekleştirilir. Ancak ondan sonra, natüralizm bir sembolik eylemler tufanı ile kasıp kavrulabilecektir. Natüralizmdeki bu kırılma durumu, sembolizmin profesyonel ustalarının, inançlarına ve entelektüel donanımını göstermek için topluluk içindeki güç sahibi statülerine yönelik bir çaba göstermelerine bağlıdır. Natüralizmdeki bu kayma ayrıca ekonominin belirgin karakteri açısından büyünün arz ettiği öneme ve yaratma becerisi olan ruh çağırıcılarının kurumlaşma gücüne bağlıdır.

Sembolik eylemlerin çok hızlı biçimde yayılmasının ve orijinal natüralizmin yerini almalarının kapsamlı sonuçları olacaktır. Bu sebeple, şayet ölü bir kişiye ancak semboller aracılığıyla ulaşılabiliyorsa, o zaman ceset gerçek şeyler yerine sembollerle hoşnut edilebilir. Sonuç olarak sergi ekmeği (*shewbread*[2]) ve ölenin geride kalan kadınlarına ve hizmetçilerine ait kuklamsı temsiller, gerçek kurbanların yerini alabilir. Benzer bir yer değişimi de insanların tanrılarla ve kötü ruhlarla ilişkisinde gerçekleşmiştir. Gitgide nesneler ve olaylar, diğer gerçek güçlerden ve sembolik öneme sahip çeşitli eylemler aracılığıyla gerçek sonuçlara ulaşılmaya çaba sarf edildi.

Natüralist anlamda başarısı kanıtlanmış her saf büyüsel eylem, ilk oluşturulan formu içinde doğal ve etkin olarak sürekli tekrar edildi. Görünüşte bu başarılı yöntemden en hafif bir sapma uygulamayı etkisiz kılacağı için, bu prensip sembolik anlamlara ilişkin çok geniş bir alana yayılmıştır. Bunun için insan aktivitesinin her bölgesi bu büyüsel sembolizm dairesi içerisine dahil edilir. Bu sebeple saf dogmatik görüşler arasında hatta rasyonel dinlerin içerisinde bile en büyük çatışmalar, büyüsel eylemin etkisini haber veren ya da bir tanrının veya bir ata ruhunun öfkesini uyandıran sembolizmdeki yeniliklerden çok daha kolay biçimde hoşgörü ile karşılanabilir. Bunun için, haçın iki ya da üç çizgi ile yapılması gerektiğine dair sorun, on yedinci yüzyılın son dönemlerinde Rus kilisesinin bölünmesi için temel bir sebep oldu. Yine, kutsal günleri yıl takvimine dahil etmemek suretiyle on iki azize ciddi saygısızla bulunma korkusu Rusya'da günümüze kadar[3] Georgiyan takvimine geçmeye engel oldu. Hindistan büyücüleri arasında, ritüelin danslar süresince hatalı şarkı söyleyen şarkıcı, kötü büyüyü defetmek ya da tanrının öfkesine meydan vermemek için, ölümle cezalandırılırdı.

Belli bir stil verilmiş en eski form olan resimli sanat eserlerinin dinsel açıdan klişelendirilmesi, doğrudan büyüsel kavramlarca, dolaylı olarak da bu sanat eserlerinin büyüsel anlamına göre profesyonel olarak üretile gelmesi gerçeği tarafından

2 İbrani ve Yunan'da somun ekmeğini ifade etmede kullanılan terim. Yahudilikte en iyi undan mayasız olarak yapılan ve İsrail'in on iki kabilesini temsilen on iki somunu ihtiva eden ve kutsal bir mekanda tanrı huzurunda altın masada sergilenen ekmek (çev.).

3 Bu yazı 1914'ten önce yazıldı. (Alman editörün notu).

belirlendi. Bu stil verme, doğal nesnelerin temsili üretiminden ziyade, otomatikman sırf sanat eserlerinin desene dayalı üretimine yönelik gelişme gösterdi. Sanatta dinsel faktörün önemine örnek olarak, IV. Amonhatep (Ikhnaton)'un monoteist kampanyası sonucunda geleneksel dinin gözden düşmesinin doğrudan natüralizmi canlandırdığı Mısır gösterilebilir. Sanatın dinsel stiller kazanmasına ilişkin diğer örnekler olarak, alfabetik simgelerin büyüsel kullanımları; hastaları tedavi usulü (*homeopati*), kötü ruhları kovma ve büyüsel anlamda zorlayıcı simgecilik olarak taklitçilik ve dansın gelişimi; makbul müziksel ölçütler ya da şükür notalarının tersine en azından makbul müziksel esas notalar (Hindistan'da *raga*) verilebilir. Bir diğer tezahür de, genelde belirgin tarzda geliştirilen fakat sembolizm ve ruhların tasarrufuyla alakalı animist doktrin bakış açısından, sırf bir şifa belirtisi olarak görülmekte olan kötü ruhları kovmaya (exorsizm) ya da simgesel hasta tedavi usulüne (*homeopati*) dayalı terapilerin –ki bunlar tıbbi tedaviye ait önceki ampirik yöntemlere göre yapılırdı- yaygın biçimde yer değiştirmelerinde görülür.

Animistik sembolizmin kendi temel önermelerinden bakıldığında, onun terapik yöntemleri rasyonel sayılabilir fakat onlar aynı ilişkiyi, aynı kökten gelen astroloji gibi ampirik terapiye ve takvimin ampirik biçimde hesaplanmasına da yüklerler. Biz burada fazla detaya giremesek de, bütün bunlar ve bunlarla ilişkili fenomenler, kültürün özsel evrimi açısından sınırsız öneme sahipti. Yaşamın seyri ve dolayısıyla da ekonomik aktivite üzerine dinsel görüşlerin ilk ve temel etkisi genel olarak klişedir. Bir şekilde doğaüstü güçlerin koruması altında yürütülen her davranışın değişimi ruhların ve tanrıların çıkarlarını etkileyebilir. Doğal belirsizliklere ve her yenilikçinin direnmelerine karşı dinin kendisinden güçlü engeller geliştirmemesi tek bir sebeptendir. Kutsal biricik değişmezdir.

Pre-animist natüralizmden sembolizme geçişler, ince detaylara bakıldığında tamamıyla değişkendir. Bir ilkel, öldürdüğü düşmanın kalbini parçaladığında veya kafatasından beynini çıkarıp sonra da bu kafatasını evine astığında veya ona en kıymetli düğün hediyesi olarak değer verdiğinde veya öldürülen düşmanlarının bedenlerinin ya da özellikle güçlü hayvanların bedenlerinin parçalarını yediğinde, gerçekte o, bu fiziksel organlara, natüralist bir tarzda, çeşitli güçler atfetme tasarrufu içerisine girmekte olduğu inancındadır. İlk örnekte savaş dansı, savaş öncesi öfke ve korku karışımının bir sonucudur. Bu anlamda o sembolik olmaktan daha çok natüralistiktir. Fakat, uygun büyü ile ustaca yapılan savaş dansı, taklitsel olarak savaşı kazanmaya ve büyüsel amaçlarla onu korumaya çalıştığı ölçüde, yine tanrılar ve kabile ruhları törensel ziyafetlere katılmaya çağrıldığı ölçüde sembolizme geçiş hazır demektir. Son olarak sembolizme geçişte, kurban edilen hayvanın tüketilmesine, –çünkü bu hayvanın ruhu içlerine girmiştir- birbirlerini özel yakınlıkla kan akrabası gibi sayma amacıyla katılma eğilimi mevcuttur.

"Mitolojik düşünce" terimi, sembolik kavramların bütünüyle gelişmiş halka-

sının temeli olan düşünce tarzına uygulanır ve onun belirgin çıkarlarına yönelik belli bir alaka gösterilmiştir. Biz burada bu problemlerle meşgul olamayız ancak, bu düşünce tipinin genel anlamda tek önemli yönü tabi ki bizi ilgilendirmektedir: Analojinin önemi, özellikle en etken biçimiyle kıyas. Benzetme sadece dinsel açıklama biçimlerine değil, ayrıca geçmiş örneklerin işleyişi konusundaki hukuksal düşünceye de sürekli etki eder, aslında onu kontrol eder, hatta meşru düşüncenin saf ampirik teknikleri önceden gelişmiş olduğunda bile. Rasyonel kapsam aracılığıyla kavramların kıyassal inşası ancak karşılaştırmalı süreçten tedrici olarak ortaya çıktı. Analojik düşünce, tamamıyla analojiye dayalı olan büyü alanında ortaya çıktı ve sembolizm içerisinde rasyonelleşti.

Tanrılar esasen insan biçiminde tezahür etmedi. Kesin olan şu ki, onlar kendileri için kesinlikle zorunlu olan sürekli varlıkların biçimine sahip olagelmişlerdir. Ki bu durum ancak, Vedalarda halen açık olan (örneğin, hakiki ateşin bir tanrı olduğu ya da en azından ateşin somut bir tanrının bedeni olduğu şeklindeki) saf natüralist görüşün, kendisiyle ebediyen özdeş olan, bütün ateşlere egemen olan, onları kontrol eden ya da onların tamamını kendi içinde bir şekilde birleştiren bir tanrı lehine ortadan kalkmasından sonra olmuştur. Bu soyut kavramlaştırım gerçekte, bir ve aynı tanrıya adanan bir "kült"ün sürekli faal olmasıyla yani, tanrının, sürekliliği olan bir insan kesimi ile, bir tanrı olarak sürekli özel bir öneme sahip olduğu bir topluluk ile ilişkisi vasıtasıyla ancak güvende olacaktır. Bu süreci biraz sonra ayrıca ele alacağız. Tanrıların formlarının devamlılığı sağlama alındığında, bu tip problemlerle profesyonel bir tarzda ilgilenenlerin entelektüel aktivitesi bu fikirlerin sistemleştirilmesine has kılınmaktadır.

4. Panteon ve İşlevsel Tanrılar

Kült vasıtasıyla tesadüfen bir arada tutulan tanrılar çoğunlukla arızi, düzensiz bir varlık koleksiyonu oluşturmuşlardır ve bu durum, kesinlikle zayıf toplumsal gelişme dönemlerine özgü değildir. Bu nedenle, Vedaların tanrıları bile, düzenli bir tanrılar imparatorluğu teşkil etmez. Fakat genel olarak, dinsel pratiğe dair sistematik düşünce bir kez oluştuğunda ve (oldukça çeşitli de olsa) yaşam konusunda belli bir rasyonelleşme düzeyine genel hatlarıyla ulaşıldığında, sonu çeşitli tanrıların sorumluluğuna dair belli taleplere varan bir panteona doğru evrilme eğilimi söz konusu olur. Bu durum, bir taraftan uzmanlaşmaya ve belli tanrıların sabit karakterliliğine, diğer taraftan da sabit niteliklerden kendilerine bir pay çıkarmaya ve farklı sorumluluklara yol açar. Fakat, tanrılarda gitgide artan antropomorfik kişileştirme, hiçbir şekilde onların saygın görevlerinin gelişen sağlamlığıyla özdeş ya da paralel değildir. Çoğunlukla tersi doğrudur. Bu nedenle, Romalı *numina*'nın alanı, Helenistik tanrılarınkinden kıyaslanamayacak kadar daha sağlam ve anlaşılırdır. Öte yandan, sonrakinin (Helen tanrıları) insan biçimci hale getirilmesi ve plastik tasviri,

Romalıların otantik dininde olduğundan çok daha ileriye gitmiştir.

Sosyolojik olarak, bu gelişme en önemli temelini, doğa üstünün genel niteliğine ilişkin gerçek Romalı görüşünün köylüye ve toprak ağasına uygun bir ulusal din modelini muhafaza eğiliminde bulur. Öte yandan Yunan dini, kahraman tanrılara sahip Homerik çağdaki gibi, bölgesel ve kahramanlık kültürünün genel yapısını yansıtma eğilimindedir. Bu kavramların kısmen kabulü ve bunların Romalı ruhuna dolaylı etkisi milli dinde çok az değişikliğe neden oldu. Bu kavramların çoğu ise orada ancak estetik bir varlık alanına ulaştı. Öte yandan, Roma geleneğinin temel karakteristiği, aslında ritüel uygulamalarının değişmeden muhafaza edilmesiydi. Yunan tarzının tersine Romalı tutum, orjiastik ya da gizemli dinlere sürekli muhalif kaldı. Büyüsel güçlerin farklılaşmış formları geliştirme kapasitesi, bir tanrının kişi olarak tasavvur edilmesi "yargı"sından doğal olarak çok daha az elastikidir. Roma dini *religio* olarak kaldı (etimolojik olarak *religare* ya da *relegere*'den gelen bir sözcük); o kültsel bir formülle denenen bir bağ anlamına gelir ve her yerde aktif olan bütün ruh (*numina*) çeşitleriyle ilintilidir.

Otantik Roma dini, az önce değinilen faktörlerin sonucunda oluşan biçimciliğe yönelik bir eğilimin yanı sıra, Yunan kültürüyle taban tabana zıt olan başka bir önemli karakteristik özelliğe, yani nesnel biçimde rasyonel olanla içsel bir ilişkiye sahip olma gibi kişisel olmayan nitelikte bir kavrama sahiptir. Romalının *religio*su, onun bütün gündelik yaşantısını ve kutsal hukukun ahlaki muhakemesiyle alakalı her bir faaliyetini kapsar. Bir Romalının ilgisini, Yahudi ve Hinduların ilgisinin ibadet kanunlarınca, yine Çinlilerin ilgisinin Taoizmin kutsal kanunlarınca belirlendiği kadar çok belirleyen bir ahlaki muhakeme. Roma ruhban listelerinde (*indigitamenta*), şahsileşmiş ve özelleşmiş, neredeyse sonsuz sayıda tanrı mevcuttur. Her eylem ve gerçekte eylemin her belirgin öğesi, özel *numina*nın nüfuzu altında kalıcılığını sürdürmekteydi. Yakarma ve saygı gösterme amaçlı önemli bir aktiviteyle meşgul olan bir kişi için tedbirin bir kısmı bu yüzdendi. Bundan başka, kendisine geleneğin önceden sabit bir sorumluluk ve nüfuz bahşettiği *dii certi* ve görevi belirsiz ve aslında cinsiyeti, etkinliği ve muhtemelen varlıkları bile şüpheli bir çok belirsiz tanrı (*incerti*) mevcuttu. Düzinelerce *dii certi*, bir alanın kazanımlarıyla alakalı çeşitli aktivitelere karışmış olabilir. Romalılar, Greklerin *ekstasis*ini (Latince *superstitio*) toplumsal olarak kınanan zihinsel bir yabancılaşma (*abalienatio mentis*) saysalar da, Romalı *religio*sunun (ve daha uzakta kalan Etrüsklerin) ahlaki muhakemesi Greklere kölemsi bir korku (*deisidämonie*) olarak gözüktü. Rıza gösterilen *numina* ile uyum içerisinde olan Romalı ilgisi, bütün bireysel eylemlerin kavramsal bir analizini cüzleri içerisinde üretme etkisine sahipti, ki bu cüzlerin her birisi belli bir *numen*in görevine tahsis edilmişti.

Hindistan ve başka bir yerde benzer fenomenler vuku bulsa da, saf kavramsal analiz temelinde ve bu sebeple de entelektüel soyutlama olarak çıkarılan ve

formel olarak listelenen (*indigitieren*) çok sayıda kayıtlı ruh (*numina*) hiçbir yerde Romalılarda olduğu kadar çok sayıda değildir. Çünkü, ritüel pratiklerin uygulanmasında bu prosedüre yoğunlaşma, ritüel pratiğinin odağını teşkil etmekteydi. Bu soyutlama sonucunda ortaya çıkan Roma yaşam tarzının karakteristik farkı (ki bu, Yahudi ve Asyalı ritüellerin kendi özel kültürleri üzerindeki etkisiyle açık bir tezat oluşturur.) kutsal hukukun pratik, rasyonel ahlaki muhakemesinin durmaksızın yenilenmesi idi. Diğer bir sonuç da tavsiye niteliğindeki kutsal hukukun gelişmesi ve bu konuları bir dereceye kadar hukukunun problemleri olarak ele alma eğilimi idi. Bu yöntemde, kutsal hukuk rasyonel hukuksal düşüncenin temeli oldu. Roma dininin bu dinsel karakteri, Livy'nin tarihlerinde halen belirgindir. Yahudi geleneğinin pratik yöneliminin tersine Romalıların vurgusu daima, kutsal ve ulusal hukuk bakış açısından hareketle, her belli kurumsal yeniliğin "doğruluğunun" kanıtlanmasına yönelikti. Romalı, günah, ceza, tövbe ve kurtuluşa dair sorulardan ziyade, esas olarak yasal kurallara ilişkin sorularla ilgiliydi. Bununla birlikte, her iki gelenek, tanrı kavramının yanı sıra, tanrıya ibadet konusundaki rasyonelleşmeyi oluşturma eğilimini de bizzat içermekteydi.

Her ne kadar tanrılar ve şeytani güçler, tıpkı dillerin söz dağarcıkları gibi, doğrudan ekonomik durumlardan ve farklı halkların tarihsel akıbetlerinden etkilenseler de, bizim buradaki amacımız, tanrıların ve şeytani güçlerin özel boyutlarının belirlenmesinde ancak hafif ipuçlarını ortaya koyabilmektir. Bu gelişmeler zamanın sisleri tarafından bizden gizlendiği için, belli bir tanrı tipinin niçin ötekilere üstün tutulduğunu açıklamak çoğunlukla pek mümkün olmamaktadır. Bir tanrı, aslen ekonomik yaşam için doğal bir öneme haiz olması sebebiyle itibar kazanabilir. Yıldız topluluklarından esinlenilen tanrılar böyledir. Ya da tanrı, diğer tanrılara ve şeytani güçlere egemen olma ya da onları etkisi altına alma, hastalık, doğum, ölüm, ateş, fırtına ve mahsulün olmaması gibi şeylere yol açma ya da onlara engel olma gibi bir takım organik süreçten meydana gelebilir. Belli olayların ekonomik önemi, bir tanrıya panteon içerisinde üstünlük kazandırabilir. Örneğin, gökteki tanrının üstünlüğü gibi. Esasında o, ışığın ve sıcaklığın ustası olarak algılanır fakat sığır yetiştiren gruplar arasında, çoğunlukla üremenin efendisi olarak algılanmaktadır.

"Yeryüzü Ana" gibi *chthonic*[4] tanrılara ibadetin genelde ziraatın görece önemini gerekli kılması çok açıktır, fakat bu paralellik daima doğrusal değildir. Bir kahramanın öte alemdeki cennetinin temsilcileri olarak göksel tanrıların, köylülerin *chthonic* ilahlarından daima daha üstün oldukları da söylenemez. Yine de "Yeryüzü Ana"nın bir tanrıça olarak gelişmesinin, ana erkil örgütlenmenin gelişimine paralel olduğu az çok ileri sürülebilir. Bununla birlikte, mahsulü kontrol eden *chthonic* tanrılar, diğer tanrılardan geleneksel olarak daha fazla yerel ve folk karakterde ortaya

4 Yunanlar tanrıları, gök tanrıları ve yer tanrıları yani *chthonic* tanrılar olarak ayırırlardı. *Chthon* yer anlamına gelmektedir. En belirgin *chthonic* tanrılara örnek, yer altı tanrısı *Hades*, en alt ve üst yer arasındaki tanrı olarak *Persephone* verilebilir. Bu kavram yeryüzü tanrılarını ifade eder (çev.).

çıkar. Ne olursa olsun yeryüzü ilahlarının, bulutlarda ya da dağlarda ikamet eden göksel kişisel ilahlara nazaran aşağı konumu, çoğunlukla feodal kültürün gelişmesiyle belirlenmiştir ve göklerde ikamet eden tanrılar arasında yerlerini almaları için yeryüzü ilahlarına izin vermeye doğru bir eğilim söz konusudur. Halbuki *chthonic* tanrılar esasen ziraat kültürlerindeki iki işlevi çoğu kez birleştirirler: Mahsulü ve böylelikle de refahın garantisini kontrol altında tutarlar ve aynı zamanda, yeryüzünde istirahata terk edilmiş ölülerin efendileridirler. Bu durum, Eleusinyan gizemlerde[5] olduğu gibi, bu iki çok önemli pratik yararın yani yeryüzü zenginleri ve öte dünyadaki kaderin niçin kendilerine bağlı olduğunu açıklar. Öte yandan, göksel tanrılar kendi alanlarında yıldızların efendileridir. Göksel birimlerin apaçık düzenlenmesiyle oluşan sabit kanunlar bir ilerleme lütfudur ve böylelikle de göksel birimler, sabit kanunlara, özellikle de hukuksal kararlara ve maneviyata ilişkin değişmez kanunlara sahip olan ya da olması gereken her şeyin efendisi olmuşlardır.

Hem tipik parçaların hem de davranış tiplerinin yaygın nesnel anlamı ve onlarla alakalı öznel yansıma, tanrılar arasındaki nesnel uzmanlaşmaya sebebiyet verir. Bu, "insitasyon" (*Antreibens*) tanrıları ve Hindistan'daki bir çok benzer tanrılar örneğinde olduğu gibi daha soyut bir tiple alakalı olabilir. Ya da o, ibadet etme, balık avlama, saban sürme gibi özel faaliyet alanlarına ait niteliksel bir uzmanlaşmaya götürebilir. İlah formasyonunun bu oldukça soyut formuna ilişkin klasik paradigma, kadim Hindu panteonunun en yüksek kavramı olan Brahma'dır. Tıpkı Brahman rahiplerinin, etkili ibadetin, yani tanrıların etkili büyüsel baskısının gücünü tekelleştikleri gibi, aynı şekilde bir tanrı da, bütün bir dinsel davranışta esas önem arz eden şeyi kontrol altına almak suretiyle, bu kapasitenin gücünü tekelleştirmiştir. Sonuç olarak o, tek olmasa da nihayetinde en üstün tanrı olmuştur. Roma'da, her şeyi düzenleyen, gerçek "başlangıç"ın tanrısı olarak Janus, görece evrensel bir öneme sahip daha mütevazı bir pozisyon elde etmiştir.

Fakat, özel bir tanrı olmaksızın bireysel bir eylem söz konusu olmadığı için, birlik halinde eylem de söz konusu olamaz. Aslında, şayet bir birliğin sürekliliğinin garantisi gerekiyorsa mutlaka bir tanrıya sahip olunması gereklidir. Ne zaman ki bir organizasyon, bireysel bir hükümdarın kişisel güç platformu değil de sadece samimi bir birlik olur, o zaman birliğin kendisine ait bir tanrısının olmasına da ihtiyaç söz konusu olacaktır.

5. Ata Kültü ve Aile Reisinin Rahipliği

Öncelikle ev halkının ve akrabaların, kendilerine ait bir tanrıya ihtiyaçları vardır ve doğal olarak da atalarının hakiki ya da hayali ruhlarına yüzlerini çevirirler. Bunlara daha sonra *numina*[6]*,* ocak ve ocak ateşinin tanrıları eklenmiştir. Evin reisi

5 Kadim Yunandaki en meşhur sır dinsel ritüelleridir (çev.).

6 Belli bir mekan ya da nesnede yaşayan kutsal ruhu ifade eden *numen*in çoğul hali (çev.).

ya da *gens*[7] tarafından uygulanan grup kültüne grup tarafından atfedilen önem oldukça değişkendir ve ailenin yapısına ve pratikteki önemine bağlıdır. Atalara ilişkin aile içi kültteki yüksek düzey gelişim, genel olarak ev halkının ata erkil yapısına paralel olarak işler çünkü, ataerkil yapıda merkezi öneme sahip olan, erkekler açısından bile, sadece evdir. Fakat İsrail örneği göstermektedir ki, bu faktörler arasındaki ilişki çok da basit değildir. Çünkü, öteki sosyal grupların tanrıları, özellikle de dinsel ya da siyasal bir karaktere sahip olanlar, rahiplerinden ötürü aile içi kültü ve aile reisinin ruhbanlık işlevini etkili biçimde gizleyebilir ya da tamamen yok edebilir.

Fakat, atasal tanrıların gücü ve önemi zayıflamadan kaldığından, doğal olarak üyeleri güçlü iç tutarlılığa sahip olan grup içinde sımsıkı birleştirmek suretiyle, aile ve *gens* üzerinde derin bir etki uyandıran aşırı derecede güçlü kişisel bir bağ oluştururlar. Grubu bir arada tutucu bu güç, aile içi toplulukların dahili ekonomik ilişkileri üzerinde güçlü bir etkide bulunur. Ailenin bütün meşru ilişkilerini, hanımın ve mirasçıların meşruiyetini, oğulların babalarıyla ve kardeşlerin birbirleriyle ilişkisini etkili biçimde belirler ve kemikleştirir. Aile ve klanın bakış açısından, ailevi sadakatsizliğin dinen kınanırlığı, kanla ilişkisi olmayan garip bir durum meydana getirebilir. Şöyle ki, kan akrabalarına karşı kızgınlıkları had safhaya varan klanın atalarına kurban sunma teklif edilecektir. Kelimenin tam anlamıyla kişisel bir birliğe sahip tanrılar ve *numina,* izinsiz getirilen kurbanları reddedecektir. Baba tarafından gelen akraba ilişkisi prensibine titizlikle riayet, rahip olarak işlev görmesi için aile reisinin meşruiyetiyle alakalı bütün sorunlarla çok yakından alakalıdır.

Bu durumda askeri ve ekonomik faktörler ayrıca söz konusu olsa da, benzer kutsal motivasyonlar, ya özel ya da tercih edilen varis olarak, en son oğlan çocuğunun verasetine ilişkin miras haklarını etkilemiştir. Dahası bu durum, çoğunlukla bu dinsel motivasyona yöneliktir, yani Asya tipi (Çin ve Japon) aile ve klanda ve yine Batıda Romanınkinde olduğu gibi, ekonomik koşullardaki bütün değişikliklere paralel olarak, ataerkil ekonomik yapının devamına katkıda bulunur. Aile içi topluluğun sahip olduğu böyle bir dinsel bağın mevcut olduğu her yerde, daha kapsamlı birliklere ait sadece iki muhtemel tip, özellikle de siyasal boyutta olanı, ortaya çıkabilir. Bunlardan birisi, hakiki ya da hayali klanlara ait dinsel olarak vakfedilen birliktir (konfederasyon). Ötekisi de, zayıflatılmış patrimonyal bir ev içi ekonomisi modeli üzerine inşa edilmiş, çok geniş birleşik bir ailenin, bağlılarının nispeten birleşik olduğu bir aile üzerinde kurduğu patrimonyal egemenliktir. Çok geniş aileye sahip patrimonyal egemenliğin geliştiği her yerde, oldukça güçlü olan ev halkına ait atalar, kişisel tanrılar, *numina* ve *genii*[8]*,* ev halkının ev içi tanrılarının yanında yerlerini almışlardır ve bu sebeple de hükümdarın pozisyonuna dinsel bir onay

7 Eski Roma'da erkeklerden hesaplanan geniş soy silsilesi, kabile (çev.).

8 Eski Roma mitolojisinde bir kimseyi ya da bir yeri himaye eden cinleri ifade eden *Genius*'un çoğul hali (çev.).

sağlarlar. Yüksek rahip olan imparatorun doğanın üstün ruhlarına ilişkin kültü tekelleştirdiği Çin'de olduğu gibi, Uzak Doğu buna bir örnektir. Roma hükümdarlarının (*princeps*) sahip olduğu *genius*'un –ki sonu, halk kültü içerisinde, imparatorun şahsının evrensel kabulüne varır- kutsal rolünün benzer sonuçlar doğuracağı hesaplanmıştır.

6. Siyasal ve Yerel Tanrılar

Gelişmenin dinen destekli bir birlik (konfederasyon) yönetiminde vuku bulduğu yerlerde, siyasal organizasyona sahip özel bir tanrının gelişimi söz konusu olmuştur, örneğin Yahova. Geleneğe göre, Yahudiler ve *Midian*[9] arasındaki ittifakla oluşan bir federasyon tanrısı olan Yahova kaçınılmaz bir sonuca yol açtı.[10] Siyasal konfederasyon ve onların sosyal ilişkilerinin kutsal düzeniyle bir arada, bir anlaşma temelinde kendisini kabul eden İsrail halkı ile Yahova'nın ilişkisi yazılı bir anlaşma, yani Yahova tarafından empoze edilen ve İsrail tarafından itaatle kabul edilen karşılıklı bir sözleşmeli ilişki biçimi (*berith*) halini aldı.[11] Buradan, insani ortağa yüklenilen uygulamalı, kuralcı ve ahlaki bir çok yükümlülüğün var olduğu farz edildi. Fakat, her şeye gücü yeten bir tanrıya yaklaşmaya uygun olarak emredilen belli formlar sebebiyle, yükümlülükler konusunda ilahi ortağın hatırlatmalar yapması, insani ortak için ayrıca uygun görüldü. Bu, İsrail dininde en ayırt edici şeyin ne olduğunun en açık göstergesidir: çeşitli analojilerin bu yoğunlukta başka hiçbir yerde bulunmayacağı karşılıklı ahitleşme özelliği.

Diğer yandan, siyasal bir birliğin oluşmasının bir kabile tanrısına bağlılığa yol açması da evrensel bir olgudur. Yeni bir yaratılışın zorunlu olmadığı durumlarda, Akdeniz bölgesinde siyasal bir zümrenin (*synoikismos*) oluşumu daima, yerel bir ilahın egemenliği altındaki kültsel bir topluluğa ilişkin yeni bir organizasyonu ifade ederdi. Siyasal yerel bir tanrıya ilişkin önemli olgunun klasik taşıyıcısı tabi ki (eski Yunan kent devleti olan çev.) *polis*'ti fakat kati surette değil. Tersine her daimi siyasal birlik, grubun siyasal faaliyetinin başarısını garanti altına alan özel bir tanrıya sahipti. Gelişimini tam olarak tamamladığında, bu tanrı grubun dışındaki yabancıların saygısına tamamen kendisini kapatacak ve prensip olarak sadece grup üyelerinin dilek ve dualarını kabul edecektir ya da en azından bu tarz bir tutum takınması ümit edilirdi. Fakat bunu sağlamak pek mümkün olmadığından, tanrının etkin biçimde nüfuza sahip olma yönteminin ifşası genellikle kesin olarak yasaklandı. Yabancı, bu yüzden sadece siyasal açıdan değil aynı zamanda dinen de bir yabancı idi. Hatta başka bir toplumun tanrısı aynı isim ve niteliklere sahip de olsa, onun yine de farklı olduğuna inanılırdı. Bu nedenle Venediklinin *Juno*'su[12]

9 İbrahim'in oğlu (çev.).
10 Bkz. Çıkış 18: 1-12 (çev.).
11 Bkz. Çıkış 19: 5-8 (çev.).
12 Roma mitolojisindeki evlilik tanrıçası (çev.).

Romalılarınki gibi değildir, tıpkı her bir kilisenin Neapolitan Meryem Anasının diğerlerinden farklı oluşu gibi. Kişi birisine yakarır, şayet rakiplerine yardım ediyorsa diğerini de tersleyip saygısızlıkta bulunabilir. Örneğin yeni bir bölgede, hoş karşılanma veya tapınma gibi kişiye vaatler vermek ve grubun düşmanlarını problem içinde bırakmak (*evocare deos*) suretiyle kişinin rakiplerine karşı Tanrıyı vefasızlaştırmaya yönelik bir gayret olabilir. Diğerlerinin lehine kendilerinin grubunu reddetmek amacıyla rakip bir kabilenin tanrılarına yönelik böyle bir yardım çağrısı Veii'den önce Camillus tarafından gerçekleştirildi. Bir grubun tanrıları çalınabilir veya diğer grup tarafından ele geçirilebilir fakat bu durum, Filistin'i fethedenler üzerine bela getiren İsraillilere ait sandık örneğinde olduğu gibi, diğerine sürekli bir fayda sağlamaz.

Genelde, siyasal ve askeri fetih, aynı zamanda daha güçlü olan tanrının, fethedilen grubun daha zayıf tanrısı üzerindeki zaferini de gerektirir. Tabi ki bir kolektif grubun her tanrısı grubun idari merkezine mekansal anlamda yerleşen bir yerel tanrı değildi. Roma aile tanrıları (*lares*), ev halkının yer değiştirmesi ile, kendi toplantı yerlerini değiştirirdi. Çölde dolaşma hikayesinde İsrail'in tanrısı halkıyla seyahat eder biçimde sunulur. Fakat bu anlatının tersine Yahova ayrıca uzakta bir tanrı olarak sunulur –ki bu onun en belirgin özelliğidir-. Sina'da yerleşik olan uluslara ait bir tanrı ancak halkının asker ihtiyacı anında var olmaya ve katılıma gereksinim duyacaktır. İsrail tarafından yabancı bir tanrının kabulü ile sonuçlanan bu "uzaktan fiili etki" özelliğinin, Yahova kavramının her şeye gücü yeten bir tanrı olarak evriminde bir faktör olduğu haklı olarak düşünülebilir. Fakat, bir tanrının yerel ilah sayılması veya bağlılarından zaman zaman özel bir "monolatri[13]"yi talep etmesi gerçeği monoteizme sebebiyet vermez, aksine partikülarizmi daha çok güçlendirmeye yarar. Sonuç olarak, yerel tanrıların gelişmesi siyasal partikülarizmin olağan üstü biçimde güçlenmesini getirmiştir.

Bu durum, diğer topluluklardan ayrı oluşu, tıpkı bir kilisenin diğerine karşı oluşu gibi olan ve çeşitli gruplaşmaları içine alarak birleşik bir rahiplik oluşumuna kesinlikle karşı olan *polis* hakkında da geçerlidir. Bir kurum olarak düşünüldüğünde *polis*e, siyasal partikülarizmin bir sonucu olarak, temelde yerel tanrının kültsel arkadaşının (*confréré*) kişisel bir kurumu olmak kalmıştır. *Polis,* bireysel kültlere nazaran birbirlerini dışlayan kabile, klan ve aile içi tanrılarından kurulu kişisel bir kültsel kurum içinde daha fazla organize olmuştu. Dahası *polis*, aynı zamanda kendi sınırları içinde, klan ve ev halkına özel kültlerden ayrışanların tamamından da ayrı idi. Bu nedenle Atina'da aile tanrısı olmayan (*Zeus herkeios*) bir kişi iş yeri açamazdı, tıpkı Roma'daki "*patres* topluluğuna" ait olmayanlar örneğinde olduğu gibi. Resmi görevli özel bir pleb (*tribunus plebis*) ancak beşeri bir yemin (*sacro sanctus*) ile korunuyordu; o başka bir alamete sahip değildi ve bu yüzden de *legitimes*

13 Bir çok tanrı içerisinden sadece bir tanesine tapınma (çev.).

imperium (meşru bir resmiyete sahip çev.) sayılmazdı, bilakis sadece bir *potestas* (pleblerin koruyucusu çev.) idi.

Grup tanrısının yerel coğrafi bağlantısı en üst düzeyine ulaşmıştı, burada belli bir toplumun olabildiğince yerel oluşu tanrıya, özel anlamda bir kutsallık sağlayabilmekte idi. Bu, geleneğin kendisini, uzakta yaşayan fakat kültsel birliğine katılmayı ve saygı görmeyi arzulayan, Filistin toprağının büyük bir kısmının kendisine bırakılmasını gerekli gören bir tanrı olarak betimlediği Yahova konulu Filistin örneğinde de yoğun olarak görülür.

Yerel tanrıların genel olarak yükselişi, sadece daimi bir yerleşme ile değil, aynı zamanda yerel birliği siyasal anlamın bir aracı olarak gösteren diğer özel koşullarla da alakalıdır. Normalde, yerellik ve onun kültsel birliği ile alakalı bir Tanrı en yüksek gelişimine tüzel haklar, yargı bağımsızlığı, yönetici kişi ile siyasal kurumun ayrılmasını ifade eden devletin kurulması ile ulaşmıştır. Sonuçta, yerel tanrının bu tarz tam bir gelişimi Hindistan, doğu Asya ya da İran'da bulunmaz, sadece sınırlı derecede kabilesel tanrı formunda kuzey Avrupa'da vuku bulmuştur. Öte yandan, tüzel yerli organizasyon alanının dışında bu gelişme, alanları bölüştürme amacıyla, hayvanlara tapınma düzeyi de dahil olmak üzere Mısır'da vuku bulmuştur. Yerel ilahlar, modellerine uydukları İsrailliler ve eski Yunandaki Atelyonlarınki gibi, site devletlerinden konfederasyona yöneldiler. Düşünce tarihi bakış açısından hareketle, yerel kült taşıyıcısı olarak birlik kavramı, modern "bölgesel birleşik organizasyon" fikri gibi, siyasal faaliyet konusunda katı patrimonyal görüş ile tamamen yardımcı bir kurum, zorunlu bir organizasyon fikri arasında ara bir bağdır.

Sadece siyasal birlikler değil, meslek ve iş, güç birlikleri de kendi özel ilahlarına ve azizlerine sahiptir. Bunlar, ekonomik gelişimin özel düzeyinin bir yansıması olan Vedic panteonunda hiç yoktular. Öte yandan, katiplerin eski Mısır tanrısını yaratması, bürokrasinin gelişmesini göstermektedir, tıpkı özel tanrılar dünyasının üzerinde bütün bir varlığın, tüccarlara ve çeşitli sanat tiplerine has azizlerin yaygın mesleki farklılaşmayı yansıtması gibi. Yine, XIX. yüzyılda Çin ordusunun savaş tanrısını resmi olarak kutsal kabul etmesi, askerliğin diğer uğraşlar arasında özel bir uğraş sayıldığını göstermektedir. Bu, eski Akdeniz kıyısının ve daima büyük ulusal tanrılara sahip Medes'in savaş tanrıları kavramına terstir.

7. Gündelik Dinsel Gereksinimlere ve Siyasal Organizasyonlara İlişkin Evrenselcilik ve Monoteizm

Tanrıların formları doğal ve toplumsal koşullara bağlı olarak çeşitlilik arz ettiği gibi, aynı şekilde bir tanrının panteonda üstün duruma geçmesi veya ilahlığı kendi tekeline alması gibi değişiklikler de söz konusudur. Sadece Yahudilik ve Hıristiyanlık özde katı biçimde monoteisttir. Tek ve yüce bir ilahın Hindu ve Hıristiyan formları, önemli ve eşsiz dinsel bir ilginin yani, uluhiyetin inkarnasyonu aracılığıyla kurtu-

luşun katı monoteizme katılması gerçeğine ilişkin teolojik gizlemelerdir. Monoteizme giden yol değişik aşamalar kat etmiştir fakat manevi (ruhlar) ve şeytani güçlerin varlığının tamamen bertaraf edilmesi hiçbir yerde hatta reformasyon döneminde bile söz konusu olmamıştır. Reformasyon sürecinde bile manevi (ruhlar) ve şeytani güçler, en azından teoride, koşulsuz olarak basit biçimde tek bir tanrıya bağımlı kılınmıştır.

Geride açıklanması gerekli kesin bir husus kalmaktadır: Bireyin gündelik yaşamında en güçlü etkiyi yaptığı farz edilen kimdir, teorik anlamda yüce bir tanrı mı yoksa daha alt düzeydeki manevi varlıklar ya da şeytani güçler mi? Şayet manevi varlıklarsa, o zaman gündelik yaşamın dini, sözde rasyonelleşmiş olan dinin resmi tanrı kavramına bakmadan açıkça bu ruhlar tarafından belirlenir. Yerelliğe sahip siyasal bir tanrının geliştiği yerde üstünlük sağlaması oldukça doğaldı. Kurulu yerel tanrıları olan belli topluluklara ait bir çoğunluk, fetih aracılığıyla topluluğun siyasal birliğinin alanını ne zaman genişletmişse, bunun olağan sonucu, henüz yeni kaynaşmış toplulukların sahip olduğu farklı yerel tanrıların derhal dinsel bir tekel içerisinde birleştirilmesi olmuştur. Bu birleşmiş tekel içerisinde tanrıların empirik ve işlevsel açılardan uzmanlaşması, tanrıların etkilerinin özel alanlarına ilişkin yeni tecrübeler tarafından ister orijinal ister bir şeye bağlı olarak belirlensin, bir işbölümü içerisinde çeşitli netliklerde yeniden söz konusu olacaktır.

Çok önemli siyasal ve dinsel merkezlerin (ve bu sebeple de bu merkezlerdeki yönetici ve rahiplerin) yerel ilahları, örneğin Babil'in Marduk'u Thabes'in Amon'u, Asur İmparatorluğunun yıkılışından sonraki Asur örneğinde olduğu gibi tamamen yok olmamak ya da ikametinin kaldırılmasıyla tekrar gözden düşmemek için en yüksek tanrılar seviyesine yükseldiler. Aslında bir siyasal birlik, siyasal bir ilahın himayesi altında bir topluluk olarak kabul edilmeye başlandığında bireysel üyelerin tanrıları ayrıca birleştirilene, kaynaştırılana ve hatta bir çeşit bütünleşme (*sinoikizm*) içerisinde yerel anlamda adapte edilene kadar korumasız sayılacaktır. Antik dönemde çok yaygın olan bu uygulama, taşradaki katedrallere ait büyük kutsal emanetlerin Birleşik Rus İmparatorluğunun başkentine nakledildiği zaman yeniden gerçekleştirilmiştir.

Bir panteonun oluşumuna veya bir tanrının diğerine karşı üstün bir pozisyon elde etme durumuna ilişkin farklı prensiplerin muhtemel kombinasyonları neredeyse sonsuz sayıdadır. Gerçekte, tanrısal figürlerin görevi patrimonyal rejimlerin durumu gibi kaypaktır. Dahası, çeşitli tanrıların görevleri arasındaki farklılık, özellikle samimiyet ya da doğrudan doğruya yakarılan ve işlevsel olarak evrensel sayılan özel bir tanrıya yönelik dinsel bağlılık veya saygı pratiğiyle kesişir. Bu sebeple bütün bu muhtemel işlevler, hatta önceden diğer ilahlara tahsis edilen işlevler bile, evrensel tanrıya atfedilir. Bu, Max Müller'in yanlış biçimde özel bir evrim düzeyini oluşturdu-

ğunu iddia ettiği "henoteizm[14]"dir. Belli bir tanrının nezaretinde üstün konuma erişmede, sırf rasyonel faktörler çoğunlukla önemli bağlantısal bir rol oynamaktadır. Belli hükümlere dair oldukça önemli bir değişmezlik ölçüsünün açık kanıt olduğu her yerde –en fazla basmakalıp ve değişmez dinsel ritler örneğinde- ve bunun rasyonel dinsel düşünce tarafından kabul edildiği durumlarda, davranışlarında fevkalade düzenlilikleri yansıtan ilahların, yani göğün ve yıldızların tanrılarının üstünlük elde etme şansı vardır.

Fakat gündelik yaşamın rutinleşmiş dini içerisinde bu tanrılar, evrensel doğal olgu üzerinde gösterdikleri büyük etki sebebiyle sadece nispeten önemsiz bir rol oynadılar. Ki bu tanrılar, dünya yaratıcıları kadar önemli metafizik spekülasyon aracılığıyla yorumlandılar. Bunun sebebi, bu doğal olguların yönlerinde çok az değişiklik göstermeleri ve bu yüzden de bunları etki altına almak için büyücü ve rahiplerin yöntemlerine başvurmaya gerek kalmamasıdır. Belli bir tanrı şayet acil bir dinsel ihtiyaçla (burada soteriolojik[15] bir ihtiyaçla) yüz yüze geldi ise, bir halkın eksiksiz tamamının dini için çok önemli hale gelebilir (örneğin, Mısır'da Osiris); fakat bu bile Ona panteonda bir üstünlük sağlamayacaktır. Evrensel tanrıların üstünlüğünü rasyonelleşme süreci (*ratio*) sağlamıştır ve profesyonel ruhban rasyonalizmi ya da bazı seküler bireylerin tertibine yönelik rasyonel amaçlar tarafından daima etki altına alındığından, panteondaki tutarlı her bir oluşumu bir dereceye kadar sistematik rasyonel prensipler takip etmiştir. Bütün bunların ötesinde bu durum, ilahi sistem tarafından düzenlendiği şekliyle göksel rotalarında yüzen yıldızların rasyonel düzenliliğinin, dünya işlerindeki kutsal sosyal düzen ile ilişkisini ifade etmektedir ve bu her iki fenomenin sorumlu koruyuculuğunu tanrılar yapmaktadır. Hem rasyonel ekonomik uygulamaya hem de güvenli idareye bağlı olan bu tanrılar, toplumdaki kutsal normlarının üstünlüğünü düzenlediler. Rahipler bu kutsal normların başlıca kahramanları idi. Bu yüzden, kutsal düzenin koruyucuları olan yıldızsal ilahlar Varuna ve Mithra'nın, yenilmez savaşçı ve ejderhayı öldüren fırtına tanrısı İndra ile rekabeti, yaşamın sıkı bir biçimde düzenlenmesi ve kontrolü için mücadele eden rahip sınıfı ile güçlü savaşçı soylular arasındaki çatışmanın bir ifadesidir. Yönetilemeyen kahramansal tanrılar ve macera ve kaderin düzensiz irrasyonelliği, bu savaşçı sınıf arasında, doğaüstü güçlere ait bildik kavramlarıdır. Buna benzer zıtlığı başka bir çok bağlamlarda da bulabiliriz.

Göksel ve yıldızsal tanrıların panteondaki yükselişinin gelişimi, Hindistan, İran ve Babil de olduğu gibi sistemli kutsal emirlere sahip rahipliğin yaygınlaşması ile

14 Başka tanrıların varlığını ve başka toplumlarca bunlara ibadet edileceğini kabul ederken, öte yandan da tek bir tanrıya ibadet edip ona itaat eden insanların tutumunu ifade etmede kullanılan bir terim (çev.).

15 Kurtuluş doktrini. Bütün soteriolojileirn altında yatan temel prensip, insan varlığının kurtarılma ihtiyacından doğan kusurlu bir durumda olmasıdır. Soterioloji, bu durumun sınanmasını ve bu durumun üstesinden gelecek araçların hazırlanmasını ve de insan varlığının bir bütün olarak yeniden düzeltilmesini ifade eder (çev.).

sağlandı ve Çin ve Babil bürokratik devletlerinde gördüğümüz gibi, efendilerine tabi olanların düzenli bağlılığını içeren rasyonel bir sistem tarafından da desteklendi. Babil'de din, açıkça yıldızların, özellikle de gezegenlerin, haftanın günlerinden bireyin kaderine kadar hemen her şey üzerindeki hakimiyetine inanca doğru gelişme gösterdi. Bu yöndeki gelişme astrolojik kadercilikle doruk noktasına ulaştı. Fakat bu gelişme aslında daha sonraki ruhban biliminin bir sonucudur ve siyasal olarak bağımsız bir devletin ulusal dinine de yabancıdır. Bir tanrı, uluslar arası ve evrensel bir ilah, bütün dünyanın uluslar üstü bir ilahı olmadan da bir panteonda hakimiyet kurabilir. Fakat bir panteonda hakim konumda olmak demek aslında, uluslar arası evrensel bir ilah olma yolunda olunduğu anlamına gelmektedir.

Kökleşmiş tanrılara ilişkin düşünce gibi, ilahın varlığının ve doğasının gayet net biçimde oluşturulmasının ve de tanrının bu anlamda açıkça "evrensel" olmasının gerekliliği yaygın biçimde hissedilir. Yunanlılarda, filozoflar başka yerdeki diğer tanrıları, Yunan panteonunun orta düzeyde organizeli tanrılarıyla eşit ve özdeş olarak yorumlamışlardır. Evrenselleşmeye yönelik bu eğilim, panteonun baş tanrısının yaygın üstünlüğü ile, yani ona daha fazla "monoteist" karakter atfedilmek suretiyle gelişme göstermiştir. Çin'de bir dünya imparatorunun ortaya çıkması, Hindistan'da Brahman kastının gücünün her çeşit siyasal oluşumu etkisi altına alması, sürekli aynı ölçüde olmaksızın ve de oldukça başarılı biçimlerde, hem evrenselciliğin hem de monoteizmin yükselişini kolaylaştırdı.

İmparatorluğun gelişmesi (ya da aynı yöndeki diğer sosyal süreçler) bu gelişimin başarısı için tek ya da zorunlu bir etken kesinlikle değildi. Din tarihinde birincil öneme sahip bir örnek olan Yahova kültünde, somut tarihsel bir olayın –konfederasyon oluşumunun- bir sonucu olarak, en azından evrensel monoteizme yani monolatriye yönelik bir yaklaşım ortaya çıktı. Bu örnekte evrenselcilik, pragmatik yorumcularının Yahova kültü ve onun tarafından emredilen etiğin peygamberi kavramları olduğu uluslar arası siyasetin bir sonucu idi. Onların öğüdünün bir sonucu olarak, İsrail'in hayati çıkarlarını köklü biçimde etkilemekte olan diğer ulusların eylemleri Yahova tarafından ayrıca yanlış sayıla geldi. Bu noktada, Hint ve Babil ruhbanlığının karakteristik doğasıyla alakalı spekülasyonlara oldukça zıt bir konumda duran Yahudi peygamberlerin *tarihsel* teori kurucu karakteri çok bariz ve belirgin biçimde görülebilir. Yahova'nın vaatlerinden çıkan kaçınılmaz zorunluluk aynı derecede dikkat çekicidir: Yahova'nın eylemlerinden ortaya çıkan ve bu yüzden de dünya tarihinin bir modelini oluşturan bütün Yahudi tarihini yorumlama ihtiyacı. Halkın varlığını sürdürmesine yönelik sayısız korkunç tehdit yüzünden bu halkın tarihi, hem diğer ulusların akıbeti ile karmaşık biçimde iç içe girmişti, hem de ilahi vaatlerle çelişik gözükmekte idi. Bu sebeple, daha önce Kudüs kentinin yerel tanrısı olan birliğin eski savaşçı tanrısı, aşkın kutsal mutlak kudret ve tam olarak anlaşılamazlık gibi peygamberi ve evrensel nitelikleri yüklendi.

Mısır'da IV. Amenhotep (Ikhnaton)un güneş kültüne doğru monoteist ve bu sebeple de zorunlu evrenselci geçişi, tamamen farklı bir durum yüzünden söz konusu oldu. İlk faktör, rahipliğin ve büyük bir ihtimalle de bu meslek dışındaki kilise üyelerinin tekrar yaygınlaşan rasyonalizmi idi ve İsrail tarzı kehanetle oldukça zıt biçimde saf natüralist bir karaktere sahipti. Diğer bir faktör de, ruhbansal tanrıların çeşitliliğini bertaraf etmek suretiyle rahiplerin gücünü kırmak ve en mutlak hükümdarı en yüksek güneş rahibinin seviyesine çıkarmak suretiyle de tanrılaşan Pharaoh'un eski gücüne dönmesini sağlama amaçlı, bürokratik totaliter bir devletin başında bir monarka duyulan pratik ihtiyaçtı. Öte yandan, Hıristiyanlık ve İslamın evrenselci monoteizmi Yahudilikten alınmış olmalıdır. Zerdüştlüğün görece monoteizmi ise büyük ihtimalle İran'ın içlerindeki etkilerden ziyade kısmen Kuzey doğusu tarafından belirlenmiştir. Bu tektanrıcılıkların tamamı –ileride açıklanacak bir ayrım olan- "örnek" bir tipten ziyade "ahlaki" kehanetin belirgin karakteri tarafından eleştirel biçimde etkiye maruz bırakıldı. Bütün diğer görece monoteist ve evrenselci gelişmeler, rahipler ve ruhban olmayan insanların felsefi spekülasyonlarının meyveleridir. Onlar, kurtuluş sorunu ile ilişkili oldukları zaman ancak pratik dini bir önem kazandılar. (Bu konuya ileride dönülecektir.)

Yahudilik, İslam ve Protestan Hıristiyanlığı hariç tutulursa, gündelik kitle dininde (*Alltagsreligion*) bu gelişmeyi engelleyen pratik engeller dışında, devam eden monoteizmin bazı biçimlerine yönelik hemen hemen her yerde bir başlangıç yapılmıştır. Süregelen bir monoteizmin farklı kültürlerde gelişme gösterememesinin çeşitli sebepleri vardır. Fakat temel sebep, kült merkezlerinde oluşan ve belli bir takım tanrıların kültlerini düzenleyen rahiplerin kazanılmış güçlü maddi ve ideolojik haklarının genel anlamdaki baskısı idi. Yine monoteizmin gelişmesinin önündeki başka bir engel de, somut yaşam koşullarıyla ya da yabancıların haricindeki belli halk gruplarıyla ilişkiyi sağlayabilecek, ulaşılabilir ve kesin bildik bir dinsel objeye, yani büyüsel etkilere kapalı bir objeye ruhban olmayan dindarların duydukları dinsel ihtiyaç idi. Denenmiş büyüsel bir manipülasyonca sağlanan güvenlik, (kesin mutlak kudret sahibi olması sebebiyle) büyüsel etkiye maruz kalmayan bir tanrıya tapınma tecrübesinden daha çok güven vericidir. Tanrılar ve tek bir aşkın tanrı gibi doğa üstü güçlere ilişkin gelişmiş kavramların billurlaşması, kadim büyüsel tasavvurları hiçbir şekilde otomatik olarak ortadan kaldıramadı, hatta Hıristiyanlıkta bile. Bununla birlikte bu, insanlar ve doğa üstü olan arasındaki ikili ilişki ihtimalini de doğurmuştur.